

պայմաններուն: Դրէք զայն իր խեղճ ու պատառ, անօթի պիւտճէին ներսը զոր մազազայի ջոջերուն քմահաճոյքը իր կարգին կ'ընէր աւելի քան անկայուն, քանի որ աշխատանքը չէր որ կը վարձատրուէր, այլ ողորմութիւնը կը ներկուէր, ու ըսէք ինծի թէ իր առթած անհուն պատկառանքովը այդ մարդը ինչ չէր կրնար առնել այդ հարուստներուն, ունայնամիտներուն երկկողման քսակներէն, մեղքերէն . . . Պարոնեան վեր մնաց բոլոր այս տրտմութիւններէն, փոքրութիւններէն: Ոչ հակառակէն քրմացում: Ոչ ջանքով: Ոչ սողոսկուն թափանցում: Մի ըսէք ինծի թէ այս յատկութիւնները, առաքինութիւնները նոյն իսկ ինչ գործ կրնան ունենալ զրազէտի մը յօրինման մէջ. թէ գործը և գործաւորը տարբեր հարցեր են. թէ եայլն եայլն: Բանաստեղծ մը չէ որ կը յօրինեմ որուն ապրումներուն իրաւութիւնը, անխարդախ պատկերը պիտի բաւէին իր դէմքը մեզի պարտադրելու: Յակոբ Պարոնեան վիպասան մըն ալ չէ որուն գործը մեզ կը շահագրգռէ բայց անձը մեզի կը մնայ օտար, անտարբեր: Երգիծանքը զրական հոպտանք մը չէր Պարոնեանի գրած օրերուն, ամբոխները դուարձացնելու դերով մը միայն պայմանաւոր: Ըսի թէ Պարոնեան այդ դերը որքան ծանրաբեռնած էր իրաւով, արդարով: Յետոյ, Պարոնեանի գործը միայն հաւաքական պարսաւը չէ մեր բարքերուն, կանխող դարու կէսերէն: Անիկա է նոյն ատեն բարոյական sanction մը: Անիրաւունքներուն յոյսը: Պարոնեանի ո՛չ գեղեցիկ նախադասութիւնները, ո՛չ ալ ողորկ ֆրագները պիտի պաշտպանէին իր անունը ապագային առջև: Իրմէն մեզի գալիք խորհրդանշանը զրական անկախութեան, հասարակական արիւթեան, անկաշառ խօսքին ու անվախ հեգնանքին համախառնուող փաստն էր ըլլալու: Անոր գործը այդ խորհրդանշանը կ'արժեւորէ այսօր մեր գրողներէն ոչ ոքին վիճակուած պայծառութեամբ մը:

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ՊԵՏՐՈՒՄ - ԲԱՆԵՍԻՐԵԿԱՆ

ՊԱՊ ԱՐԾԱԿՈՒՆԻ

Յետոյ, ուրիշ ժամանակակից մը, Ար. Աթանասիոս, Ուղղափառ Եկեղեցւոյ մեծագոյն դէմքը Զորրորդ դարուն, իր Պատմութիւն Արիոսեաններու գործին մէջ Կոստանդինոս կայսեր դէմ գրած կծու քննադատութեան մէջ կը գրէ. «Յետոյ նաև ան (Կոստանդինոս) իր եղբոր (Կոստան) հանդէպ ալ անսուրբ վերաբերում ցոյց տուաւ. և այժմ անոր դամբարան կառուցանելու կ'ըլլէ, թէև բարբարոսներու յանձնած էր անոր նշանածը՝ Օլիմբիան, որ իր եղբայրը այնքան պաշտպանած էր մինչև իր մահը, և զայն խնամած ու մեծցուցած որպէս իր ապագայ թագունին»⁽⁵⁾:

Ուղղափառեան Աթանասիոս, որ այնքան կ'ատէր Արիոսեան Կոստանդինոս կայսրը, միթէ առիթը պիտի փախցնէ՞ր աւելի խիտ բռնելով խարանելու կայսրը որ գեղեցիկ իշխանունին բարբարոսներուն յանձնեց անոնց կողմէ վայրագօրէն սպանուելու համար: Ամմիանոս թերևս լուռ կրնար անցնիլ, բայց ոչ Աթանասիոս, եթէ իրապէս նման ոճի մը գործուած ըլլար:

Ապա ունինք ուրիշ ժամանակակից մեծ եկեղեցականի, Բարսեղ Կեսարացիի, հարիւրաւոր նամակները, որոնցմէ քանի հատը Հայաստանի մասին է: Ան մօտէն շփման մէջ էր հայ եկեղեցականներու հետ, անոնց վէճերուն կը միջամտէր: Կը պախարակէ անոնց հաւատքի գործին մէջ ցոյց տուած անփութութիւնը և զարտուղութիւնները: Բարսեղ յիշատակութիւնը պիտի ընէր անլուր ոճի մը, որ գործուած էր եկեղեցականի մը կողմէ⁽⁶⁾:

(5) Athanasius, Ch. 69.

(6) Կը փորձուինք ենթադրել թէ Պրոկոպիոս պատմիչը, որ փաւստոսի յունագիր պատմութիւնը կարդացած է, և անկէ առնելով կը պատմէ Արշակ Թագաւորի կալանաւորման և մահուան յուզիչ դրուագը, պիտի յիշէր նաև Արշակի առաջին թագունին ողբերգական վախճանը, եթէ այդ կարգացած ըլլար իր ունեցած փաւստոսի օրինակին մէջ: Հաւանաբար փաւստոսի իսկական

Թագուհիի թունաւորման պատմութիւնը բոլորովին զուրկ է վաւերականութենէ, և պէտք է մերժուի, ինչպէս այժմ գերթէ բոլոր բանասէրներ կը մերժեն Ներսէս կաթողիկոսի թունաւորման պատմութիւնը, յիշուած Փաւստոսէն, և կրկնուած իրմէ վերջ եկողներէն:

Կարճ կապելով մեր ըսելիքը Օլիմբիայի մասին, կ'եզրակացնենք թէ, եթէ ան բնական մահով 'չմեռաւ, ուրեմն իր դեռատի Պապ զաւկին հետ, 360 թուականին, կը հեռանայ Հայաստանէն՝ իր բնակութիւնը հաստատելու Կոստանդնուպոլսոյ մէջ:

Արշակ, այլեւս ազատ կրկին ամուսնանալու, Փառանձեմը ընտրեց որպէս յաջորդ թագուհի Հայաստանի: Գեղեցիկ օրբեայրիին դժկամակութիւնը տեղի տուաւ իր փառասէր հօր՝ Անդովկ Սիւնիի ստիպումներուն առաջ, և Արշակի խոստումներուն:

Հաւանաբար Անդովկ իշխան, Արշակի Բիւզանդական քաղաքականութեան ջերմ ջատագովներէն մին, մեծ դեր ունեցած ըլլալու էր իր դուստրը համոզելու, որ թագաւորի այս բացառիկ զնահատանքին կ'արժանանար: Այս վարձատրութեան համար արիւն թափել հարկ պիտի ըլլար: Բայց այդ սպանութիւնն ալ արքայի հակապարսիկ տրամադրութեան մէկ փուլը կրնար համարուիլ, որով Արշակ մէկ քարով երկու թռչուն զարկած կ'ըլլար:

Վաղինակ Սիւնին, տոհմին նահապետը, Շապուհ թագաւորի բարեկամն էր, և անոր ստիպմամբ Հայաստանի արեւելեան բանակի հրամանատար:

Արշակ, փառատենջիկ Անդովկը վարձատրեց Վաղինակը մահուան դատապարտելով, և անոր պաշտօնները յանձնելով Անդովկին⁽¹⁾:

Իր ամուսնական այս ձեռնարկին մէջ, սակայն, Արշակ հաշուի չէր առած Ներսէս կաթողիկոսը: Թերեւս մտքէն իսկ չանցուց Հայրապետի պարագան, նկատելով որ, առերեսոյթս, ըրածին մէջ ապօրինի բան մը չկար:

Մինչդեռ Ներսէս իր կարգին թագաւորին քայլը համարեց ամենամաքաւիշտ արարք մը:

պատմութեան հայ խմբագիրն է, որ իր կողմէ ներմուծումներ ըրած է, գոհացնելու իր կուսակցամուտ տեսակետները:

(1) Խորենացի, Գ. 24:

Կաթողիկոսութեան սկիզբին, իր հրաւերով կայացած Աշտիշատի ժողովին կանոններէն գլխաւոր մէկը ամուսնական խառնակութիւններու վերացման համար էր: Ներսէս ինքը, բարոյական բարձր սկզբունքներէ մղուած, յոյժ կարեւորութիւն կուտար այս հարցին, և շարունակ կը խօսէր և կը խրատէր, որ մարդիկ ամուսնութեան մէջ օրինաւոր ըլլան, որ ամուսնացածները իրար չխաբեն, իրարու զէմ դաւ չսարքեն, հեռու մնան ազգակցական մերձաւոր խառնակ ամուսնութիւններէն, մանաւանդ հարստիւ հետ մերձաւոր ամուսնութիւնէն⁽²⁾:

Ներսէս կաթողիկոս պարզապէս սարսափեցաւ Արշակի մտադրած ամուսնութենէն: Իր հաստատած կանոնին չարաչար և անամօթ բռնաբարութիւնն էր ըլլալիքը: Փառանձեմ Արշակի եղբորորդւոյն այրին էր, ըսել է թագաւորին հարսը: Արշակ սպանել տուած էր Փառանձեմի ամուսինը: Ո՞ր գիտէ, թերեւս 'Կնելի զէմ մահով ճիւղ որքան քաղաքական պատճառով, նոյնքան ալ անոր հարսին տիրանալու ամբարիշտ խորհրդով եղած ըլլար:

Հայրապետը յիշաւի կը վախնար որ Արշակի այս արարքը չար օրինակ պիտի ծառայէ շատ շատերու, և անոնք կրկին պիտի դառնան հեթանոսական կարգ մը յոռի բարքերուն, որոնց զէմ այնքան սաստկութեամբ կը մաքաւէր կաթողիկոսը և անոր կազմակերպած եկեղեցական պաշտօնէութիւնը: Որքան համաճարակային արագութեամբ ժողովուրդը կը փորձուէր — կամ կը սիրէր — հետեւիլ արքայական օրինակին: Տիրան թագաւորի օրով արքունիքը յօժարակամ անձնատուր եղած էր հեթանոսական զեղխութեանց, և բնակչութեան մեծամասնութիւնը շտապեր էր նմանիլ իր իշխաններուն և ընդօրինակել իրենց վարքն ու բարքը:

Ներսէս բացարձակապէս հակառակեցաւ Արշակի ամուսնութեան Փառանձեմի հետ, հռչակելով նման արարք յանցապարտ մեղանչում քրիստոնէական սկզբունքներու զէմ: Որպէս կաթողիկոս մերժեց իր հաւանութիւնը, եթէ այդ ուղուած էր: Մերժեց օրհնել պսակը, եթէ թագաւորը պնդէր:

Արշակ զայրացաւ իր հօրաքրոջ որդւոյն

(2) Փաւստոս, Դ. 4:

այս «ապստամբական» ժեստին դէմ: Համարեց այդ անարդարանալի միջամտութիւն մը, որ իր արքայական վարկը և հեղինակութիւնը խաթարելէ ուրիշ նպատակի չէր ծառայէր: Թագաւորը գերիշխան էր: Լաւ կ'ըլլայ որ Ներսէս յիշէր իր մեծ հօր Յուսիկ կաթողիկոսի պարագան: Ան ալ փորձեց Տիրան թագաւորի դէմ ծառանալ, և կեանքովը վճարեց իր յախուռն փորձին համար:

Այլևս այս ամուսնութեան հարցը Արքայի և Հայրապետի իւրաքանչիւրի իրաւասութեան և զօրութեան փորձադատը եղաւ: Երկուստեք անտեղիտալի յամառութիւնը ալ աւելի լայնցուց խրամատը, որ յանկարծ բացուած էր երկու Արշակունիներու միջև:

Արշակ անդրդուելի մնաց: Ներսէս կաթողիկոս սպառնաց հրաժարիլ իր պաշտօնէն:

Արշակ ամուսնացաւ Փառանձեմի հետ: Կաթողիկոսը հրաժարեցաւ:

Վէճը, քնականաբար, արձագանգ դտաւ եպիսկոպոսական դասու մէջ: Եպիսկոպոսներու Զախճախիչ մեծամասնութիւնը Ներսէսի կողմը բռնեցին:

Արշակ, սակայն, յամառ կռուող էր:

Կաթողիկոսական աթոռը թափուր չէր կրնար մնալ պայքարի այդ օրերուն: Թագաւորը պիտի ընտրէր իր մարդը, հոգ չէ թէ Ներսէսեաններ ընդդիմանային:

Արշակ իր համակիրներէն Չունակ եպիսկոպոսը Ներսէսի յաջորդ ընտրեց: Սակայն անոր օժման հարցը անյաղթելի դժուարութեան պիտի բախէր:

Ըստ ընկալեալ սովորութեան, Չունակ պէտք է երթար Կապադովկիա և Կեսարիոյ Մետրոպոլիտէն ձեռնադրուէր որպէս Հայաստանի Կաթողիկոս: Ընտրելին, ըստ օժման կանոնադրութեան, պէտք էր յանձնարարական նամակներ ունենար Բիւզանդական Հայաստանի (Փոքր Հայքի) եպիսկոպոսներէն: Առանց այդ յանձնարարականներու Կեսարիոյ Եպիսկոպոսապետը ինքզինքը իրաւասու չէր համարեր օծում կատարելու:

Արշակ գիտէր որ իր կողմէ ունէ փորձ Չունակը օժման համար Կեսարիա զրկելու պիտի ձախողէր Ներսէսեաններու ընդդիմութեան պատճառաւ: Ներսէսի և իր եպիսկոպոսներուն յունասիրութիւնը ըստ բաւականի հզօր ազդակ մըն էր, որ Չունակի

օժման դէմ իրենց բողոքին վճռական կշիռ պիտի տար թէ՛ Փոքր Հայքի եպիսկոպոսներու աչքին, և մանաւանդ Կեսարիոյ Եպիսկոպոս Դիանիոսի, որը իր առաջնորդութեան առաջին տարին, 341 կամ 342, թ. ըստ ինքն իսկ երիտասարդ Ներսէսը Հայաստանի Կաթողիկոս օծած էր⁽⁹⁾:

Արշակ չփորձեց Չունակը Կեսարիա զրկել, միևնոյն ատեն ալ չուզեց պարտուած երեւիլ, ուստի հրամայեց հայ եպիսկոպոսներուն որ իրենք ձեռնադրեն և օծեն Չունակը:

Ներսէս կաթողիկոսի հզօր ազդեցութիւնը բարձր հոգևորականութեան վրայ կրնանք եզրակացնել այն իրողութենէն թէ, ո՛չ մէկ եպիսկոպոս յօժարեցաւ հնազանդիլ թագաւորի հրամանին, բացի երկուքէն, Ազնիքի և Կորյուքի եպիսկոպոսները⁽¹⁰⁾, իսկ այդ երկու գաւառներն ալ, ինչպէս կը տեսնէք, Հայաստանի հարաւային ծայրագաւառներն են:

Եթէ Արշակ մինչև այդ յոտակ գաղափար մը չունէր Ներսէսի հեղինակութեան մասին, այժմ գիտակցած ըլլալու էր:

Չունակ, թէև թագաւորի հրամանով կաթողիկոսական գահ բազմած, շատ շատ հակաթոռ կաթողիկոս մը կրնանք նկատել, որ քանի մը տարի այդ անուսով շարունակելէ վերջ, երբ քաղաքական պայմաններու հարկադրանքի տակ Արշակ Ներսէսի հետ հաշտուեցաւ, ինչպէս կը տեսնենք իր տեղին, այլևս Չունակի անունը չյիշուիր:

Հայրապետական աթոռի շուրջ ստեղծուած այս տագնապի մասին լուռ են մեր ազբիւրները, զգալ տալով թէ Ներսէսի

(9) Փաւստոս Ներսէսը ձեռնադրուած ցոյց կուտայ Կեսարիոյ Եւսեբիոս արքեպիսկոպոսէն: Եւսեբիոս Կեսարիոյ թեմին ընտրուեցաւ 362 թուականին, երբ արդէն Ներսէս տարիներէի վեր կաթողիկոսական աթոռը պահելէ վերջ հրաժարած էր: Դիանիոս քսան տարի Կեսարիոյ առաջնորդութիւնը վարեց (341? - 361?):

(10) Փաւստոս, Դ. 15: Չունակ անունը հաւանաբար Շահակ կամ Սահակ է, որ ձեռնադրական ընդօրինակութեամբ տառաւորալի պատճառաւ Չունակ եղած ըլլայ: 363ի աշնան Անտիոքի մէջ Յովնանոս կայսեր Ներկայացուած Հաւատքի Թուղթին տակ ստորագրող եպիսկոպոսներու մէջ կը գտնենք Սահակ, Մեծ Հայաստանի եպիսկոպոս, որ կրնայ Չունակը եղած ըլլալ (Socrates, III, 25):

հրաժարումով և Չունակի ընտրութեամբ խաղաղութիւն տիրեց: Կը փորձուինք ենթադրել թէ այս երևութական խաղաղութիւնը, արտաքին ղէպքերու ստիպման տակ, նախ թագաւորի և ապա Ներսէսի կողմէ, հարկադրեալ ակամայ լռութեան արդիւնք կրնար ըլլալ:

Կոստանդինոս կայսր Անտիոք կը գտնուէր 360—361ին, զբաղուած պատերազմական պատրաստութիւններով Շապուհի դէմ:

Որովհետեւ Շապուհ նախորդ տարուայ ընթացքին քանի մը անգամ պարտութեան մատնեւ էր Բիւզանդական բանակները, Արշակ թագաւորի ջերմ բիւզանդասիրութիւնը եթէ պաղած չէր, գոնէ զգուշութեան կը մղէր Հայ արքան, տեսակ մը բարեացակամ չէզոքութիւն, չըլլայ որ սխալ կողմը վերջնական յաղթանակ չահելով իր քիթը արխնի:

Կոստանդինոս ալ, իր անբուժելի կասկածամտութենէ տուայտող, հակառակ Արշակի հետ Կապադովկիոյ մէջ ունեցած անձնական տեսակցութեան, դարձեալ յարմար կը դատէր մեծարժէք նուէրներ և զոհարարող պատմուճաններ զրկել ո՛չ մինակ Արշակին, այլ նաև Վրաստանի թագաւոր Միհրանին (Meribanes)⁽¹¹⁾, որպէս յուշարար դիւանագիտական փխրուն բարեկամութեան մը, որ թիւէ կախուած է:

Իսկ Ներսէսի պարագային, Կոստանդինոս կայսր յանկարծական մահը, ու երկտասարդ Յուլիանոսի հսկայ կայսրութեան միահեծան տէր դառնալը, զգաստացուցիչ ազդեցութիւն պիտի ունենար:

Յուլիանոս քրիստոնեայ հաւատքը մէկդի չպրտած էր քսան տարեկանին, և ընդունած հեթանոս կրօնը: Յուլիանոս, քրիստոնեայ պատմիչներէ Ուրացող կոչուած, Եկեղեցւոյ առաջնորդներուն, ընդ որս և Ներսէսի, մտատանջութիւն պիտի պատճառէր: Բիւզանդասէր Ներսէս սպասողական քաղաքականութիւն մը որդեգրած կրնար ըլլալ, և որոշած ասպարէզէ քաշուած մնալ՝ տեսնելու թէ Պարսկա-Բիւզանդական մեծ պատերազմը ո՛ւր կրնայ յանգիլ, և Քրիստոսի թշնամի կայսրը ի՞նչ փորձանքներ կրնար յարուցանել: Ու երեւակայել թէ անօրէնը դեռ երկտասարդ էր,

հազիւ 29 տարեկան, և ո՞վ գիտէ ի՞նչ երկարատեւ աղէտներու շարք մը պիտի հարուածէր քրիստոնեայ եկեղեցին:

Դէպքերը պիտի զահավիժէին, և երկիւղազգու ամպրոպը, որ սկսած էր հորիզոնէ հորիզոն իր մուկ սարսափը տարածել, դեռ չպայթած պիտի չքանար:

2. ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Սիւրիոյ զեղիւ և փարթամ մայրաքաղաք Անտիոքի մէջ ժամանակաւոր բնակութիւն հաստատած Կոստանդինոս կայսրը մեծ մտատանջութեան մէջ էր:

Մէկ կողմէ Շապուհ թագաւորի սպանալիքը, որ թէև վերջին երկու տարիներու մէջ չահած զինուորական յաջողութիւններէն յետոյ, այժմ 361 թուականին, քաշուած էր իր երկիրը, բայց քաղաքական կացութիւնը, ոչ պաշտօնական խաղաղութիւն էր, ոչ իսկ զինադադար, և պարսիկ ազուէսի երևութական լռութիւնը կարելի չէր մեկնարանել որպէս վախճան թշնամութեանց:

Միւս կողմէ, կասկածամիտ կայսեր նախանձը սկսած էր տանջել զինք ի տես իր հօրեղորօրդուոյն Յուլիանոսի Եւրոպայի մէջ ձեռք ձգած յարածուն հռչակին: Դերման բարբարոս ցեղերու դէմ Յուլիանոսի վարած յաջող պատերազմները, ո՛չ մինակ իր համբաւը կը տարածէին, այլ լեզէոններու սիրելիին կը դարձնէին զինք: Եթէ Յուլիանոս որոշէր կայսերական գահը ձեռք ձգել, ո՞վ պիտի կրնար զիմադրել: Իր հրամանին տակ, իրեն նուիրուած հաւատարիմ, մարտունակ և փորձառու զինուորներու բանակ մը: Ինքը օժտուած զինուորական տաղանդով, որուն կը վկայէին պարտուած գերմանացիները: Ան ի՞նչ յարգանք կրնար ունենալ անգուլթ, մեծամիտ և սնափառ Կոստանդինոսի որ ջարդարարը եղած էր Յուլիանոսի ընտանիքին անգամներուն, որոնցմէ վերջինը, Կալլոս, Յուլիանոսի եղբայրը, սպանուած էր քանի մը տարի առաջ միենոյն Կոստանդինոսի հրամանով:

Շապուհի դէմ աւելի-հզօր բանակ մը կազմակերպելու նպատակաւ Կոստանդինոս հրաման զրկեց Յուլիանոսին որ Եւրոպայէն

(11) Ammianus, XXI, 6, 8.

օգնական գումարտակներ ղրկէ Փոքր Ասիա։ Ռազմունակ և տոկուն եւրոպական լեզւոններ գերազաս էին Արեւելքի մեղկ և թոյլ կեանքէն վարակուած զինուորներուն։

Կոստանդինոս անակնկալ պատասխան մը ստացաւ իր հրամանին։

Լեզւոնները մերժեցին Արեւելք երթալ, և միաձայնութեամբ ու խանդավառութեամբ Յուլիանոսը կայսր հռչակեցին⁽¹²⁾։

Կոստանդիանոսի աչքին պարսկական վտանգը պահ մը չքացաւ՝ այս նոր հարուածի ցնցումէն։ Այլևս կասկած չկայ որ քաղաքային պատերազմ տեղի պիտի ունենար երկուքին միջև։ Կոստանդինոս որքան կը զղջար որ ատենին, 337ին, սպանել չտուաւ նաև Յուլիանոսը, հինգ տարեկան մանկիկ մը։

Շապուհին հեռանալը Միջագետքէն, չենք գիտեր ի՞նչ պատճառաւ, պատահութիւն՝ տուաւ Կոստանդինոսի, որ ընտրեալ գումարտակներով ձգեց Անտիօքը, մեկնելու Կոստանդնուպոլիս, 361ի վերջերուն։

Կիլիկիա հասնելուն, կայսրը հիւանդացաւ և քիչ վերջ մեռաւ 43 տարեկանին։

Քաղաքային պատերազմի մը չարաչուք ամպը կ'աներևութանար, և Յուլիանոս կ'ըլլար միահեծան ինքնակալը ամբողջ Հռոմէական Կայսրութեան։

Յանձին այս 29 տարեկան երիտասարդին, կայսերական գահ կը բարձրանար հզօր անհատականութեամբ օժտուած մէկը, բոլորովին հակառակ իր նախորդին։

Կրթուած յոյն ուսուցիչներու կողմէ, մանաւանդ Մարտոնիոս և Մաքսիմոս խմատասէր, որոնք հին կրօնքի սէրը արթնցուցին իր մէջ, այն աստիճան որ քսան տարեկան չեղած, ինչպէս ինք կը գրէ, արդէն հեթանոս հաւատքը ընդունած էր, բոլորովին երես դարձնելով քրիստոնէութեան, որուն հաւատացող Կոստանդինոս այնքան ոճիրներ գործած էր։ Յուլիանոս համոզուած էր որ Մեծն Կոստանդին քրիստոնէութիւնը ընդունած էր լոկ քաղաքական նպատակներով և ոչ թէ այդ՝ հեթանոս կրօնին գերազաս համարելուն համար։

Իր դասական կրթութիւնը տեսակ մը փիլիսոփայական գունաւորում տուին Յուլիանոսի համոզումներուն։ Բարդ խառնը-

ւածք մը։ Ինքնապատահ, սրամիտ, ուսումնական, զինուորական անվիճելի կարողութիւն, խոնարհամիտ՝ երբեմն, հպարտ՝ յաճախ ամբարտաւան գոոգոթեան աստիճանին։

Պատմական երկու անձեր իր հերոսները եղան, և անոնց նմանիլը իր մեծագոյն տենչը։ Մեծն Աղեքսանդր և Մարկոս Աւրելիոս փիլիսոփայ կայսրը։

Աղեքսանդրին նմանելու փափաքը պիտի մղէր զինք Պարսկաստանի դէմ մեծ արշաւանքի մը։ Ինչպէս մեծահռչակ Մակեդոնացին հին Պարսկաստանը խորտակած էր, ինքն ալ պիտի ջախջախէր նորը։

Ան կը զիտակցէր Պարսկաստանի վիթխարի զօրութեան, և յայտնի է որ իր միտքը չարչարուէր էր արեւելեան հարցով կամ վտանգով։ Իր հետաքրքրական մէկ հեղինակութեան մէջ, Կեսարենք վերնագրով, ուր իբր թէ Հռոմէական կայսրներ խնջոյքի մը կը մասնակցին և իրենց զօրծերը վերաքննութեան կ'ենթարկուին, ուր ներկայ է նաև Մեծն Աղեքսանդր, Յուլիանոս Աղեքսանդրի բերանը կը զնէ մեղադրական բառեր կայսրներու ուղղուած։

«Եւ եթէ դուք կը խորհիք թէ Պարսկաստանը յաղթելը չնչին բան է, և կը ծաղրէք այսպիսի փառաւոր յաջողութիւն մը, ըսէք ինծի թէ ինչո՞ւ, երեք հարիւր տարի տեւող պատերազմներէ վերջ, դուք Հռոմայեցիներդ Տիրիսէն անդին փոքրիկ գաւառ մը իսկ չկրցաք գրաւել Պարթևներէն։ Ըսե՞մ թէ ինչու։ Պարսիկներու նետերը կեցուցին ձեզ ... Մինչդեռ ես, տաս տարիէն պակաս ժամանակամիջոցի մէջ, ոչ միևնա՛կ յաղթահարեցի Պարսկաստանը, ալ նաև Հնդկաստանը»⁽¹³⁾։

Եւ այժմ Յուլիանոս, որպէս նոր Աղեքսանդր, հաշուեյարդարի պիտի ենթարկէր Պարսկաստանը։ Այս հաստատ մտադրութեամբ էր, որ խաղաղութեան համար իրեն զիմող պարսիկ զեռպաններուն յոսրոտանքով պատասխանած էր թէ ինք անձամբ պիտի գար Տիրիսէն և խօսէր պարսիկ թագաւորին։

Նոր կայսրը քրիստոնէայ եկեղեցիին դէմ վարպետ քաղաքականութիւն մը մշակեց, որուն միակ նպատակն էր քրիստոնէ-

(12) Zosimus, p. 163.

(13) Julian, Vol. 2, p. 387.

ութիւնը վարկարեկել ինպատակ հեթանոսութեան:

Յուլիանոս բացարձակ հալածանք չը սկսուէր քրիստոնեաներու դէմ, ինչպէս Դիոկղետիանոս կամ Դիոսիոս կայսրերը ըրած էին: Ան գիտէր թէ այդ տեսակ կոպիտ և անհաշիւ հալածանք քրիստոնէութեան ալ աւելի տարածուելուն ստատար հանդիսացած էր:

Կայսրը գիտէր նաև թէ Արիոսեան քրիստոնեաներ և Ուղղափառեան քրիստոնեաներ կատաղի պայքար կը մղէին իրարու դէմ: Որ Կոստանդիոս Արիոսեան եղած էր և Ուղղափառեան եպիսկոպոսներ աքսորած և այլապէս հալածանքի ենթարկած: Յուլիանոս փորձով գիտէր թէ «վայրի գազաններ այնքան թշնամի չեն մարդկութեան, որքան մեծամասնութիւնը քրիստոնեաներուն, մէկզմէկու դէմ տածած մահացու ատելութեամբ»⁽¹⁴⁾:

Ան քրիստոնեաներու, առանց բացառութեան, ամենուն պաշտամունքի ազատութիւն տուաւ, այն հաշիւով, որ, ինչպէս Ամմիանոս կ'ըսէ, նման ազատութիւնը աղանդներու վէճերը և կոխիւները ալ աւելի պիտի հրահրէր, և ինքը վախ պիտի չուներ միացեալ ճակատով հսկայ զանգուածէ մը:

Համբնք քանի մը հատը իր առած քայլերուն:

Կայսերական հրաման մը հեթանոսական տաճարները վերաբացուած հռչակեց և պահանջեց անոնց կալուածներուն վերաբարձուիլը:

Քրիստոնեայ կղերականներ և այրիներ, որոնք քաղաքային վարչութիւններէն թուակ կը ստանային, կը զրկուէին այդ իրաւունքէն, և անոնցմէ կը պահանջուէր նախապէս առածնին ալ ետ վճարել կառավարութեան⁽¹⁵⁾:

Եկեղեցին կը զրկուէր ժառանգութեամբ կալուած ստանալէ, և եկեղեցականներ այլևս կտակներ չէին կրնար պատրաստել, և դատական կարգ մը գործեր պէտք չէ վարէին:

Երիտասարդներու կրթութիւնը պետական հակակղզի ենթարկելու մտքով կայսե-

րական հրամանը, որ 362ի ամրան Անտիոքի մէջ տրուեցաւ, չափազանց ուշադրաւ է: Ան թէև տառացիօրէն չէր արգիլեր քրիստոնեայ ուսուցիչներուն դասաւանդել, բայց հրամանին գործադրութիւնը ատկէ ուրիշ նպատակ չէր հետապնդեր:

Այս օրէնքի տրամադրութեան համաձայն, ոչ մէկ ուսուցիչ կրնար իր պաշտօնը կիրարկել առանց նախապէս քաղաքային խորհուրդէն վկայական մը ստանալու, որը ստորագրուած պէտք է ըլլար Յուլիանոս կայսրէն: Հասկնալի է որ, եթէ քրիստոնեայ դաստիարակ մը յաջողէր իսկ քաղաքի վարչական մարմնէն ձեռք ձգել վկայական մը, անկարելի է որ յաջողէր կայսեր ստորագրութիւնը ճարել ատոր:

Դադափար մը տալու համար Յուլիանոսի մտածելակերպին, այս համբաւաւոր երկար հրամանագրէն կ'ընդօրինակենք քանի մը հատուած:

«Ծշմարիտ գիտութիւնը կը կայանայ իրաւացի գաղափարներու մէջ, ոչ թէ գրական ճարպիկութիւն: Նոյնիսկ երկրորդական խնդիրներու պարագային մօքի և լեզուի մէջ անհամաձայնութիւն սխալ է: Իսկ մեծ հարցերու մէջ, ինչպիսին է դաստիարակութիւն, միայն խաբեքայ մը և ռառլարան մը պիտի սորվեցնէ մէկ բան՝ մինչ կը մտածէ ուրիշ բան...»

«Հոմերոս, Հեսիոդ, Դիոմոստենէս, Հերոդոտոս, Տուկիտիտէս, Իսոկրատէս և Լիսիաս իրենց գիտութիւնը հիմնեցին աստուածներուն վրայ, և իրենք զիրենք Հէրմէսին և Մուսաներուն նուիրուած համարեցին: Ուրեմն հրէշային բան է, որ այն դաստիարակները որ այս գրողները կ'ուսուցանեն, անպատուեն անոնց աստուածները: Ես չեմ փափաքիր որ ձեր պաշտօնը պահելու համար ձեր կրօնը փոխէք, բայց ձեզի կուտամ երկընտրանքը, կա՛մ չուսուցանել, կա՛մ եթէ կ'ուզէք ուսուցանել, միաժամանակ ուսուցանել թէ սոյն հեղինակներու և ոչ մէկը յանցաւոր է ամբարշտութեամբ աստուածներու մասին ունեցած իրենց դաւանանքով: Ուսուցիչները ապրուստ կը ձարեն այս հեղինակներու գրածներով, պէտք չէ քանի մը տրախմայի համար ինքզինքնին ստախոս դարձնեն...»

«Եթէ այս ուսուցիչները սոյն հեղինակները խաւատուն կը համարեն և ա-

(14) Ammianus, XXII, 5, 4.

(15) Sozomen, V, 51.

նոնցմէ փիլիսոփայական սկզբունքներ կը քաղեն, թո՛ղ նմանին անոնց նաեւ կրօնով: Եթէ կը խորհին թէ անոնք սխալ են, թող երթան Դաւիթիացիներու եկեղեցիները և հոն Մատթէոս և Դուգլաս մեկնաբանեն...»⁽¹⁶⁾:

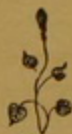
Կայսերական այս կաշկանդիչ տնօրինութիւններու դէմ եկեղեցական առաջնորդները շուարած էին: Եղածը եթէ հին ձևի բացարձակ և արիւնահեղ հալածանքի ընդօրինակութիւնը ըլլար, կրնային «գլխադրել» նահատակուելով, և մարտիրոսներու արիւնով եկեղեցին կ'արգասաւորէր ու հաւատացեալներու խումբը հոգեկան արիւթեամբ զօտեպնդուած կը պահպանէր իր սեղմ կազմակերպութիւնը: Բայց պայքարի լո՛նչ մեթոտ կրնային կիրարկել Յուլիանոսի այս շփոթեցուցիչ օրէնքներուն դէմ:

Շունչերնին բռնած, սպասողական քաղաքականութիւն որդեգրեցին, սրտերնին դողահար, ոչ թէ եղածներուն, այլ ըլլալիքին: Քանզի արքունիքէն և խանդավառ հեթանոս շրջանակներէն արդէն սպառնական շուկներ շրջանառութեան մէջ գրուած էին, ըսելով թէ քրիստոնէութեան դէմ շատ աւելի խիստ միջոցներ պիտի գործադրուէին Յուլիանոսի պարսկական արշաւանքէն յետոյ: Անգամ մը որ պարսիկ սարսափը ջախջախուէր, կայսրը իր ամբողջ ուշադրութիւնը պիտի դարձնէր միանգամ ընդմիջտ վերջացնելու համար քրիստոնէութեան «չարիքը», և անգամ մըն ալ յաղթական տիրապետէին հին աստուածները, որոնք դարերով զօրացուցեր և պահպաներ էին մեծածաւալ Կայսրութիւնը:

ՀՐԱՆԳԻ Ք. ԱՐՄԷՆ

Ծանոթութիւն (14)

(16) Julian, No. 36, Vol. 3, p. 117-123.

ԵՐԱԺՇՏԱԳԻՏԱԿԱՆ

Մ Ի Զ Ն Ա Դ Ա Ր Ե Ա Ն

ՀԱՅ ԿՈՄՊՈԶԻՏՈՐՆԵՐ

6.

ԵՐԱԺԻՏՏ ՍՏԵՓԱՆՆԱՍ ՍԻՒՆՅՅԻ

Ութերորդ դարի առաջին կէսի հայ երաժշտական արուեստի պատմութեան մէջ պատուաւոր տեղ է գրաւում Ստեփաննոս Սիւնեցին, ժամանակի ամենանշանաւոր գիտնականներից մէկը, որ փայլում է միայն որպէս երաժիշտ և հոգևոր երգերի հեղինակ, այլ և հռչակում է իրեն քաջ լեզուագէտ, «խմստասէր», քերականագէտ մատենագիր և «քերթող»: Դարեղին Ա. Կաթողիկոսի «Յիշատակարանք Ջեռագրացի» 54րդ էջում, 712 թուին գրուած ձեռագրի (էջմիածին) յիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ վեցհազարերորդի երկերիւրորդի քսաներորդի ամի արարածոց աշխարհիս (այսինքն՝ փրկչական 6220 — 5508 = 712թ.) . . . յերկրորդ ամի թագաւորութեան Փիլիպպոսի, թարգմանեցան գիրքս սրբոյն Դիոնիսիոսի: Արդ՝ պազացւոյ . . . և ի ձեռն Ստեփանոսի քահանայի և քերդողի, աշակերտի տեառն Մովսիսի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի»: Այս տողերը նշում են, որ Սիւնեցին եղել է նաեւ թարգմանիչ:

Այս պայծառ հոգևորականը Հայաստանի հին մայրաքաղաք՝ Դուինի հայ ժողովրդի հպարտութիւնն է: Այդ հանգամանքն է հաստատում մի թանկագին վաւերագիր: Դա պատմաբան Ստեփաննոս Օրբէլեանի «Պատմութիւն Նահանգին Սիսական» երկն է, ուր կարդում ենք. «Սա (Սիւնեցին) հայոց մեծ մայրաքաղաք Դուինի աւագ երէցի որդին էր և սնոււմ ու դարգանում էր ուսումով հայոց կաթողիկոսարանում»:

Հայրը՝ Տ. Սահակը, լուսաւոր և առաջադէմ մի քահանայ, իր զաւկի ուսման և կրթութեան գործը դնում է լաւագոյն հիմքերի վրայ: Ուղարկում է նրան Մաքենոցաց վանքը, ուր աշակերտում է «հայրերի հայր» Սաղոմին: Այնուհետեւ անցնում է